

- **Lena Salaymeh, *İslam Hukuku'nun Başlangıcı: Geç Antik Çağ İslam Coğrafyası'nda Hukuk Gelenekleri (The Beginnings of Islamic Law: Late Antique Islamicate Legal Traditions)***, Cambridge University Press, Cambridge 2016, 242 s.

Değerlendiren: Dr. Hakime Reyyan YAŞAR*

Lena Salaymeh “*İslam Hukuku'nun Başlangıcı: Geç Antik Çağ İslam Coğrafyası'nda Hukuk Gelenekleri*” adlı eserinde İslam hukuku tarih yazımı (*historiography*) ve bu yazımının belli başlı yöntemlerine eleştiri getirmektedir. Kitap giriş ve sonucun haricinde altı farklı bölümden oluşmaktadır. Birinci, üçüncü ve beşinci bölümde, yazar mevcut tarih yazımı yaklaşımlarını ve *Islamicate* (İslam Coğrafyası) kavramını değerlendirirken; ikinci, dördüncü ve altıncı bölümler teorik tartışmaların ve savların somutlaştırıldığı üç farklı konuya ayrılmıştır. İkinci bölüm Hz. Peygamber döneminden itibaren 8.- 14. yüzyılları arasında, savaş esirlerine uygulanan hükümlerin zaman içerisinde uğradığı değişikliği incelemektedir. Dördüncü bölüm ise İslam, Yahudi ve Hıristiyan hukuk geleneklerinde erkek çocuklarının sünnet pratiğini mukayese etmektedir. Son bölüm ise İslam ve Yahudi aile hukukunda zevce tarafından talep edilen boşanmaya dair hükümlerin karşılaştırılmasına ayrılmıştır.

Eser temel tenkitlerini İslam hukuku tarih yazımında yaygın bir biçimde kullanılan gelişimsel- ya da determinist ve evrimci tarih yazımına yöneltir. Bu yaklaşımlar temelde hukukun aşamalı olarak inkişaf ettiğini iddia eder. Salaymeh'e göre, oryantalizm ile birlikte başlayan İslam hukukunun kökenini (*origins*) tespit etmeye dair çaba ve aynı zamanda ortodoks yaklaşımdan doğan, hukukun doğrusal bir şekilde tekamül ettiğine dair ön kabul İslam hukukunun başlangıcını, doğasını ve işleyişini çözümlenmemizi sınırlandırır. Bu savı nedeniyle yazar, eserin başlığında ve içeriğinde köken ya da menşe (*origins*) yerine “başlangıç (*beginning*)” ifadesini kullanmıştır. Salaymeh İslam hukuk tarih yazımında zaman zaman kullanılan köken kavramını ve o kavramın çatısı altında geliştirilen köken tespitine dayalı yaklaşımı evrimci (*evolutionist*) ve oryantalist ideolojinin bir parçası olarak görür. Eleştirel jenealojinin (*critical genealogy*) evrimci yaklaşıma ve klasik jenealojiye itirazında da belirtildiği üzere, tarih genel olarak köken ya da kök mefhumu üzerinden anlatılamaz ve anlaşılabilir. Bu itirazdan yararlanarak, Salaymeh köken odaklı İslam hukuku tarih yazımının öncüsü sayılan ve İslam hukukunun başlangıcını Emevi

* Londra Üniversitesi Heythrop College School of Advance Study, hakimereyyan@gmail.com

döneminin sonu olarak belirleyen Joseph Schacht'ı (ö. 1969), İslam hukukunun başlangıcını Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından beş yıl öncesine dayandıran S. D. Goitein'i (ö. 1985) ve İslam hukukunun başlangıcını "embriyo dönemi" ifadesi ile betimleyen P. Crone ve W. Hallaq'ı köken odaklı ve evrimci yaklaşımın kavramlarını kullanmakla tenkit eder.

Oysaki, yazara göre, sanılanın aksine, hukuk ameliyesi siyasi otorite tarafından himaye edilen mahkemelerin, mahkeme kayıtlarının, kadıların, belli bir eğitim sistemi içinde şekil almış müçtehitlerin ve üst otorite olarak siyasi bir sistemin (yani devletin) varlığına tabii değildir. Hukuk ameliyesi, bireyler bizatihi hukukun kendisi ve hüküm verme eylemi ile meşgul olduklarında başlar. Yani, İslam hukuku Müslümanlar bir topluluk olarak bir araya gelip belli bir kurallar bütününe uyguladıkları anda başlamıştır (s. 2, 3).

Hukuku köken ve esasicilik (*essentialist*) yaklaşımları penceresinden anlamaya ve anlatmaya çalışmak, beraberinde pek çok sorunu getirmektedir. Bu sorunlar eserde üç farklı şekilde ele alınmıştır.

Birinci bölüm, hukukun menşeyini tespit etmeye dair çabanın hukukun dayandığı nassların özgünlüğünü kanıtlamaya, dolayısıyla da İslam hukuku kaynaklarının muteber olup olmadığını tespit etmeye ittiğini dile getirmektedir (s. 41). Bu nedenle yazar, hem ortodoks olarak tanımladığı, nassların özgünlüğünü ve hadislerin sıhhatini tespite dayalı klasik yaklaşımı hem de ampirist ideolojiyi esas alan modern yaklaşımı tarih yazım metoduna uygun bulmaz (s. 36, 38).

Bu bölümde dikkati çeken bir diğer eleştiri de menşee dayalı yaklaşımın aynı zamanda hukukun bir düzlemde doğrusal olarak tekâmül ettiği fikrini aşılmasına dairdir. Salaymeh İslam hukukunu dönemlere ayırmak için kullanılan "İslam hukukunun doğuşu/*the birth of Islamic law*" ifadesinin aslında menşeyine, "erken dönem/*early period* ya da gelişim dönemi/*formative period*" mecazi olarak çocukluk dönemine, "klasik dönem/*classical period*" İslam hukukun olgunluk dönemine atıfta bulunduğunu söyler. Bu yaklaşım aynı zamanda İslam hukukunu antropomorfizme etmekte, yani zihnimizde doğan, gelişen, tekâmül eden ve nihayetinde işlevini yitiren bir hukuk geleneğini canlandırmaktadır (s. 23). Hal bu ki, yazara göre doğası gereği hukukta bu tür bir gelişim modelinden bahsetmek doğru değildir. Çünkü hukuk içinde bulunduğu sosyo-politik bağlam içerisinde zaman zaman durağanlaşan, zaman zaman ivme kazanan hareket halinde bir sistemdir. Bu nedenle, bir hukuk ameliyesinden bahsediyorsak, hukukun doğumundan ziyade başlangıcı, hükümlere şekil veren sosyo-politik bağlamın hukukun yorumlanması olan etkilerinden ve tarih boyunca geçirdiği dalgalanmalardan bahsetmek daha doğru olacaktır.

Bu eleştirisi sebebiyle, Salaymeh kendine has bir yöntemle İslam hukukunu dönemlere ayırır. Ancak, yazarın eserinde dönemleri tanımlamak için önerdiği kavramlar başka sorunları da beraberinde getirmektedir. Mesela, klasik dönem olarak tanımlanan M.S. 800-1400 yıllarını “*mediveal* (orta çağ)” kavramıyla ifade etmeyi tercih etmektedir. “*Mediveal*/orta çağ”, avrosantrik tarih yazımında belli bir döneme işaret eden ve aynı zamanda olumsuz bir çağrışımı olan bir kavramdır. Yazar eserinde bu kavramın çağrışımından ve İslam hukukunun belli bir dönemini ifade etmekte eksik kaldığının farkında olmasına bu kavramı kullanmayı tercih eder.

Köken odaklı yaklaşımın sebep olduğu diğer sorunlar, kitabın üçüncü bölümünde tartışılmaktadır. Bu bölüm İslam hukukunun bir atası olduğunu, yani ata hukuk geleneğinden geldiğini (*parentage*) ve belli oranda bu ata hukuk geleneklerinden etkilendiği (*influence, borrowing*) iddiasını ele alır. Bu bölümde yazar “İslam hukuku ile yakın doğu hukuk gelenekleri arasındaki ilişkiyi nasıl anlamak gerekir?” sorusunun cevabını aramaktadır. İslam hukukunu atası olduğunu ifade eden diskur/söylem, Mezopotamya’da ve Roma topraklarında hâkim olmuş hukuk gelenekleri ile İslam hukuku arasında etkileşimden kaynaklı benzerliğin bulunduğu iddialarına dayanır. Daha doğrusu bu diskur, İslam hukuk geleneğinin hem *semitik* (Yahudi hukuku) hem de *aryan* (Hıristiyan, Roma ve Pers hukuk geleneklerini kapsayan kavram) geleneklerden etkilendiğini iddia eder. Bu bakış açısı İslam hukukunun işleyişini, dokusundaki inceliklerin anlaşılmasını ve yorumlanmasını perdelemektedir.

Salaymeh eserde bir kaç kez dile getirdiği üzere, İslam ve Yahudi hukuku mukayesesinin bilimsel kriterlere haiz ve nitelikli bir soru merkeze alınmadan, zaman ve bölgesel bağlamları belirlenmiş sağlam bir zemin üzerinde yürütülmeden, salt mukayese amacıyla yapılan mukayeseleri akademik olarak zayıf ve verimsiz kabul eder. Yazar, İslam hukukunun hangi yabancı hukuk geleneğinden daha çok etkilendiğini teşhis etmeye dair çabanın, verimli ilmi bir eylemden ziyade günümüzün kimlik siyasetinin bir uzantısı olduğunu savunur (s. 96-7). Bir diğer kayda değer eleştiri de İslam hukukunun bir Arap hukuku olduğu iddiasıdır. İslam hukukunun semitik dinlerin bir uzantısı olarak görülmesi, mukayeseli filolojinin dillerin kökenini araştırması gibi İslam’ın kökenini ve etnisitesini tespit etmeye yönlendirmektedir. Bu yönlendirme, İslam kültür ve entelektüel mirasın İslami kimlikten ziyade Arap kimliği ile birlikte değerlendirilmesine neden olmaktadır (s. 93-5). Tarihi bir veri olarak, geç antik dönemde Arap toplumu putperest, Hanif, Hristiyan, Zerdüş ve Yahudilerden oluşan heterojen bir yapıya sahipti. İslam’ın yayılma sürecinde de bu heterojen yapı Arap olmayan Müslümanlarla dahil olmasıyla korundu. Bu tarihi

verilerden yola çıkarak, Salaymeh İslam hukukunun bir salt Arap hukuku olduğu iddiasını hem muteber hem de tutarlı bulmaz.

Yazara göre, eserin başlığında yer verilen “*Islamicate/İslam Coğrafyası* (İslam hukukunun var olduğu heterojen yapı)” (s. 8) ifadesi İslam hukuk geleneğinin doğasını açıklamak için kilit bir kavramdır. Çünkü, *Islamicate* kavramı doğrudan sadece din olan İslam’ı değil, aynı zamanda Müslüman ve dahi gayri Müslimler kapsayan sosyal ve kültürel tarihi yapıyı betimlemektedir (s. 9). Bu nedenle, din olan İslam’ın dışında, yani Kur’ân’a ve Hz. Peygamber’e atıfla belirlenen kurallara ilaveten, yazar, İslam havzasında muhtelif örflerin, hukuk ve kültür pratiklerin aynı anda uygulandığını dile getirmektedir.

Kitabın ikinci, dördüncü ve altıncı bölümleri ise köken odaklı yaklaşımın uzağında tarih boyunca değişen sosyolojik ve siyasi bağlam sebebiyle fıkhi hükümlerin nasıl farklılık arz ettiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu analiz sırasında yazar İslam hukuku “X” konu hakkında ne diyor sorusundan ziyade İslam hukuku “X” konu hakkında “Y” dönemde hangi görüşü ortaya koyuyor yöntemini esas almıştır. Tartışmayı daha da somutlaştırmak için savaş esirleri ile ilgili hükümleri değerlendirmeye almıştır. Bahsi geçen hükümleri değerlendirirken, Hz. Peygamber dönemindeki savaşlarla alakalı olan Enfâl 8/67, Tevbe 9/4 ve Muhammed 47/4 ayetlerini İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Mücâhit b. Cebr (ö. H. 102/ M.S. 721) ve Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. H. 150/ M.S. 767) tefsirlerinden yararlanmışır. Ayetlerin 8. -14. yüzyıldaki tefsirleri içinse Ebû Cafer Muhammed et-Taberî’nin (ö. H. 310/ M.S. 923), Ebû Cafer en-Nehhâs’ın (ö. H. 338/ M.S. 950), Ebu’l-Hasen el-Vâhidî’nin (ö. H. 468/ M.S. 1076) ve el-Kurtubî’nin (ö. H. 671/ M.S. 273) eserlerine odaklanmıştır. Ancak yazar zaman içerisinde savaş esirleriyle ilgili hükümlerin değişmesine neden olan sosyo-politik etkenlerin neler olabileceğine dair güçlü bir hipotez sunamamıştır. Dolayısıyla okuyucunun zihninde “sosyolojik bağlam ile hüküm arasındaki ilişki nasıl kuruldu ya da fukaha sözü edilen hükümleri hangi delillere dayanarak değiştirdi” soruları cevapsız kalmaktadır.

Dördüncü bölümde, erkek çocuklarını sünnet pratiği İslam, Yahudi ve Hıristiyan geleneklerini içerisinde mukayese edilerek ele alınmıştır. Bu bölümün amacı ise belirgin benzerlik gösteren pratik ve kavramların, aslında her üç hukuk geleneği tarafından farklı itikadî ve teorik temeller üzerine inşa edildiğini tartışmaktır.

Son bölüm ise İslam ve Yahudi hukuku arasında benzerlik iddiasını aile hukukundan bir konuya odaklanarak incelemektedir. Zevce tarafından talep edilen boşanmanın hem Müslüman hem de Yahudi alimler tarafından farklı zaman dilimlerinde nasıl şekillendirildiğini incelemektedir. Bu bölüm özellikle hukukun içinde

bulunduğu sosyal ortamdan yani bağlamından uzakta kalamayacağı savını tekrar vurgulamaktadır. Ancak, burada bölümde İslam hukukunda muhâlaa konusu tartışılırken fıkıh ve hadis kaynakları arasında tatmin edici bir denge kurulmadığı görülmüştür.

Sonuç olarak, *The Beginnings of Islamic Law: Late Antique Islamic Legal Traditions* mevcut tarih yazımında kullanılan yaklaşım ve kavramları tenkidi üzerine güçlü bir değerlendirme sunmaktadır. Eser, aynı zamanda alternatif oluşturmaya dair çabasıyla “İslam hukuk tarihi ve yazımı” ve “İslam hukuku ve oryantalizm ilişkisi” literatürüne önemli bir katkıda bulunmaktadır. Salaymeh’in bu kitabı savları, tenkitleri, tespit ettiği sorunlar ve sunduğu çözümler sebebiyle üzerinde derinlemesine düşünülmesi ve tartışılması gereken önemli bir eserdir.